

*к.е.н, доцент кафедри менеджменту ЗЕД та євроінтеграції, Сумський
національний аграрний університет, м. Суми, Україна*

ДЕТЕРМІНАНТИ ДОСТУПНОСТІ ТА ВРАЗЛИВОСТІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПОТОЧНИЙ СТАН

Постановка проблеми. Продовольча безпека держави – це складова національної безпеки, дотримання якої завжди стоятиме на першому місці у переліку першочергових завдань держави. Задоволення населення продуктами харчування у відповідній кількості і відповідної якості формує базу для реалізації всіх подальших можливостей розвитку держави в цілому. Звертаючись до основних принципів, які виклав у своїй ієрархії потреб А. Маслоу, можна констатувати, що перш, ніж людина матиме змогу виконувати інші завдання та переслідувати інші цілі, їй необхідно задовольнити свої базові потреби, серед яких – потреба у їжі. До того ж, зважаючи на дослідження в галузі медицини і встановлення раціональних норм харчування, необхідно говорити не лише про забезпечення достатньою кількістю продукції, але і про забезпечення відповідного співвідношення конкретних продуктів, за вмістом у них тих, чи інших поживних речовин. Забезпечення достатньої кількості продукції визначається детермінантами фізичної доступності, а дотримання раціональних норми споживання можливе лише за умови економічної доступності продовольства, що формується виходячи із індексу внутрішніх цін на продовольство. Таким чином, для того, щоб визначити базовий рівень показників, що формують передумови дотримання продовольчої безпеки необхідно говорити про забезпечення доступності як детермінанти продовольчої безпеки.

Показники світової статистики свідчать про тенденцію до покращення стану глобальної продовольчої безпеки. У 2011-2013 рр. кількість осіб, які

мають недостатнє харчування для забезпечення повноцінного існування, зменшилася порівняно з 2010-2012 рр. на 3% і становила 842 млн. осіб. Загальна кількість осіб, що не отримують достатнього харчування за останні 20 років зменшилася на 17%. Тобто, очевидним стає прогрес у вирішенні частини проблем продовольчої безпеки, здебільшого за рахунок інтенсифікації процесів економічного розвитку найменш розвинутих країн. При цьому, у країнах, де продовольча безпека не знаходиться у площині наявності, фізичної та економічної доступності продуктів харчування, залишається досить складним питання щодо детермінантів вразливості та потрясіння. Особливо дане питання набуває актуальності у зв'язку із інтенсифікацією інтеграційних процесів, коли продовольча безпека набуває додаткових факторів взаємозалежності із зовнішньоторговельною безпекою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати досліджень питань продовольчої безпеки представлені у працях багатьох економістів, зокрема В. Я. Амбросова, Ю. Д. Білика, О. Г. Білоруса, В. І. Власова, Б. М. Данилишина, В. Д. Малигіної, Р. П. Мудрака, Я. Ю. Орленко, О. С. Резнікової, П. Т. Саблука, Р. І. Тринька, І. В. Федулової, О. М. Шпичака та інших авторів. Проте, на нашу думку, недостатньо уваги приділено проблемі окремих детермінантів, що формують продовольчу безпеку держави, в тому числі і фізичному та економічному доступу до продовольства, а також визначенню сутності детермінантів вразливості продовольчої безпеки та їх поточного стану.

Формулювання цілей. Метою проведення даного дослідження є визначення системи детермінантів економічної та фізичної доступності продовольства як складових продовольчої безпеки держави, а також проведення аналізу сутності та стану детермінантів вразливості продовольчої безпеки на сучасному етапі розвитку світового господарства.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У 1996 р. Всесвітнім продовольчим самітом було запропоновано одне із найбільш повних визначень поняття продовольчої безпеки: “Продовольча безпека на індивідуальному рівні, рівні господарства, держави, регіону чи світу

досягається у тому випадку, коли всі люди у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до достатньої кількості безпечних та поживних продуктів харчування з метою задоволення своїх потреб та вподобань у їжі, щоб вести активний та здоровий спосіб життя” [1, с. 28]. Це визначення було уточнено у 2001 р. зазначенням необхідності, крім фізичного та економічного доступу, ще і соціального.

Сьогодні Світова організація торгівлі визначає, що продовольча безпека базується на трьох основних принципах: продовольчої достатності, продовольчого доступу та продовольчого використання, що означає наявність достатньої кількості продуктів харчування на постійній основі, ресурсів для їх отримання, що дозволить забезпечити необхідний раціон харчування, а також водопостачання та санітарії. А. В. Ульяновченко та Н. В. Прозорова визначають, що доступність продуктів харчування виявляється у трьох формах. Фізична доступність передбачає просту наявність на споживчому ринку життєво необхідних продуктів, економічна доступність включає фінансову можливість їх отримати, а соціальна – мінімальну диференціацію у споживанні головних груп продуктів серед різних верств населення [2].

Проект Закону України “Про продовольчу безпеку” відокремлює поняття фізичної та економічної доступності життєво важливих продуктів харчування. Поряд із цим, соціальна доступність в проекті закону окремо не фіксується. Фізична доступність життєво важливих продуктів харчування – це безперервне надходження до споживача життєво важливих продуктів харчування в обсягах і асортименті, які відповідають науково обґрунтованим наборам продуктів харчування і платоспроможному попиту. Економічна доступність життєво важливих продуктів харчування – можливість отримання всіма верствами населення якісних життєво важливих продуктів харчування у відповідності з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування [3]. Очевидним є той факт, що забезпечення саме якісними продуктами харчування на пряму залежатиме від платоспроможності.

Під життєво необхідними продовольчими товарами розуміють такі, без яких населення існувати не може, зокрема, які: 1) компенсують витрати енергії організму людини в процесі її життєдіяльності; 2) сприяють природному відтворенню і активному довголіттю населення; 3) дають можливість забезпечити фізіологічно гармонійний розвиток дітей; 4) сприяють профілактиці й лікуванню різних захворювань [4, с. 41].

Відповідно до Глобального індексу продовольчої безпеки, що розраховується компанією DuPont разом із міжнародними експертами, у 2014 р. Україна посіла 52-е місце із 109-ти аналізованих країн. Як визначальні критерії продовольчої безпеки, експерти даної групи виділяють саме економічну та фізичну доступність у поєднанні із якістю харчування. Експерти визначили основні категорії, що впливають на погіршення чи покращення іміджу країни по тих, чи інших критеріях. До негативних показників, що погіршують економічну доступність продовольства відносять: значний відсоток витрат на продовольство від середнього доходу родини (38,9%, при середньому показнику – 34,5%), обмежені розміри доступного для сільськогосподарських підприємств кредитування (табл. 1). При цьому, загальне 50-те місце в рейтингу за критерієм економічної доступності країна має, завдяки тому, що порівняно незначна частка населення живе за межею бідності (0,08%), наявні достатньо низькі ввізні мита на сільськогосподарську продукцію, а також програми продовольчої безпеки.

На фізичну доступність продовольства впливає високий рівень продовольчих запасів в Україні, який являє собою комплексний показник, що вимірює доступність продовольства за рахунок його поставок в ккал на душу населення в день і рівень продовольчої допомоги [6]. Найбільш негативні значення показників, що впливають на фізичну доступність продовольства, зафіксовані по мінливості цін на сільськогосподарську продукцію, ризикам політичної нестабільності, кількості витрат на наукові дослідження, показниках сільськогосподарської інфраструктури та корупційних ризиках. Отже, можна констатувати той факт, що здебільшого чинники

суб'єктивного характеру

Таблиця 1

Деякі показники доступності продовольства відповідно до даних, за якими розраховувався глобальний індекс продовольчої безпеки України за 2012-2014 рр.

№	Показники доступності продовольства	2012 р	2013 р.	2014 р.	Абсолютне відхилення 2014 р. до 2012 р.
1	Частка витрат на харчові продукти у загальному обсязі витрат домогосподарств, %	55,7	55,7	38,9	-16,8
2	Частка населення, що знаходиться за межею бідності, %	0,2	0,1	0,1	-0,1
3	ВВП на душу населення, дол. США/особу	7210	7400	7400	190
4	Імпортні тарифи на сільськогосподарську продукцію, %	9,8	9,5	9,5	-0,3
5	Середні продовольчі запаси, ккал на одну особу/день	3224	3198	3198	-26
6	Нестабільність сільськогосподарського виробництва, стандартне відхилення	0,08	0,08	0,19	0,11
7	Ризик політичної нестабільності (ранжування від 0 до 100, де 100 балам відповідає максимальний ризик)	55	60	75	20
8	Корупція (ранжування від 0 до 4, де 4 – це найбільший ризик)	4	4	4	-

Джерело: розроблено автором за даними [5]

погіршують загальні показники доступності продовольства для населення України. Здебільшого індикатори, що свідчать про доступність продовольства в Україні, погіршили свої значення, що пояснюється кризовим станом економіки та загальною ситуацією в країні.

Оцінка стану продовольчої безпеки України сьогодні здійснюється відповідно до Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 р. № 1379 “Деякі питання продовольчої безпеки”. Відповідно до зазначеної вище методики індикаторами є: 1) добова енергетична цінність раціону людини; 2) забезпечення раціону людини основними видами продуктів; 3) достатність запасів зерна у державних ресурсах; 4) економічна доступність; 5) диференціація вартості харчування за соціальними групами; 6) ємність

внутрішнього ринку окремих продуктів; 7) продовольча незалежність за окремим продуктом [7].

Економічна доступність розраховується як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств. Слід зазначити, що дані Державної служби статистики України та дані ООН, які використовувалися для розрахунку Глобального індексу продовольчої безпеки різняться, проте загальні висновки відрізняються не значно. Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство та питома вага витрат на харчові продукти в них в Україні за період з 2003 р. по 2013 р. представлені на рис.1.

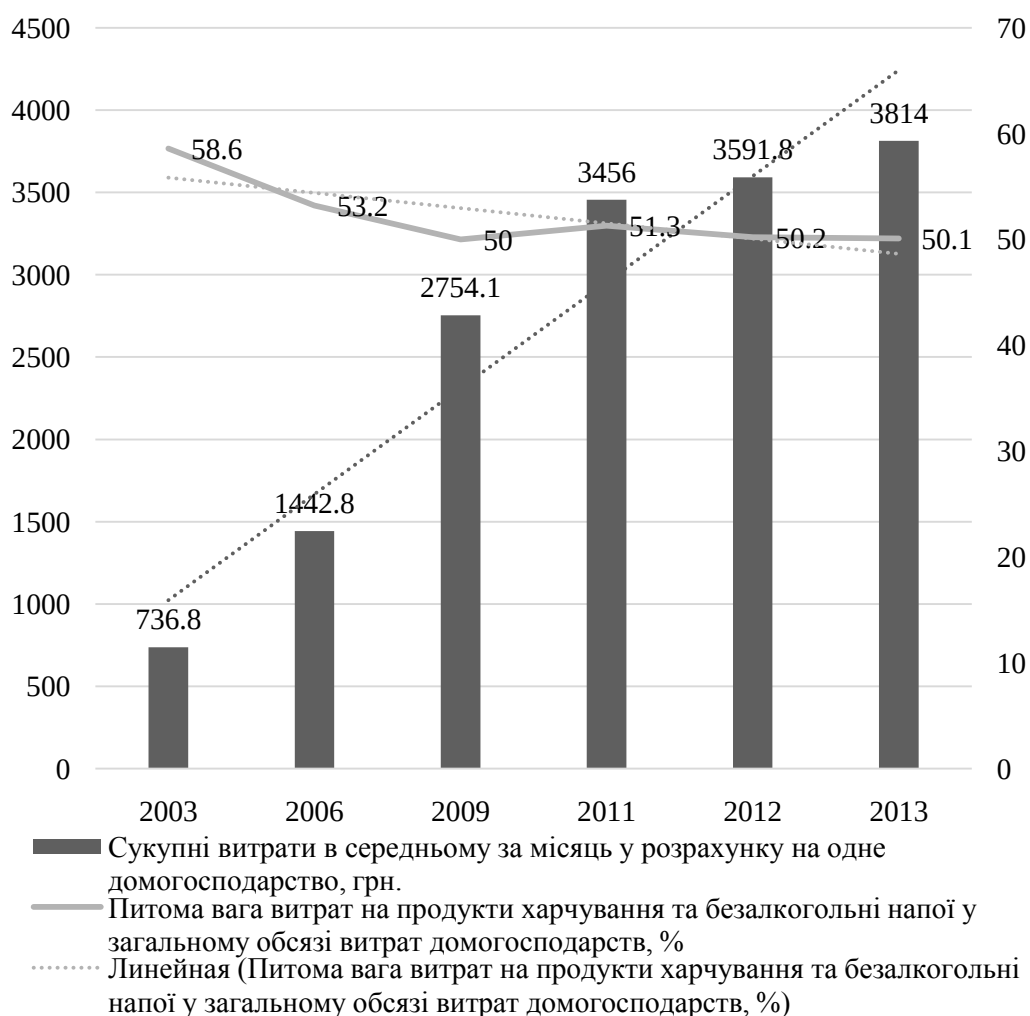

Рис. 1. Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство та питома вага витрат на харчові продукти в них в Україні за період з 2003 р. по 2013 р.

Джерело: розроблено автором за даними [8]

За даними Державної служби статистики у 2013 р. сукупні витрати домогосподарств становили 3814 грн. на місяць, що на 6,2% більше проти попереднього року. Слід зазначити, що попередні роки, зокрема 2012 р. у порівнянні з 2011 р. даний показник мав дещо нижчі темпи зростання – 3,9%.

При цьому, важливим є показник питомої ваги витрат на продукти харчування у загальному обсязі сукупних витрат домогосподарств. Динаміка даного показника в цілому позитивна. Спостерігається зменшення його значення по роках. Так, у 2013 р. порівняно із попереднім він скоротився незначно на 0,19 п.п. Якщо ж порівнювати дані за десять останніх років, то тут можна говорити про зменшення питомої ваги витрат на продукти харчування у загальному обсязі витрат домогосподарств на 14,5 п.п. Зрозуміло, що реалії сьогодення, пов'язані із анексією Криму та військовими діями на сході України, об'єктивно негативно впливають на загальний стан економіки держави, що в кінцеву результаті нівелює дану позитивну тенденцію.

Останній із наявних звітів про стан продовольчої безпеки держави свідчить про те, що у загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу займали витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 25% (465 грн. на домогосподарство), молоко і молочні продукти – 14% (258 грн.), хліб і хлібопродукти – 13% (245 гривень). Дана структура спричиняє в кінцевому результаті структуру добового раціону людини. Основну частину калорій українці споживають разом із продукцією рослинного походження. Натомість лише 28,6% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що майже у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (55%). При цьому, порівняно з попередніми роками кількість калорій, яку споживало населення у вигляді харчових продуктів тваринного походження, зросла на 4,6% [8].

Очевидним є факт прямої залежності економічної доступності продовольства від доходів населення. Підтверджується даний факт і у працях провідних науковців, зокрема, на думку І. В. Федулової підвищення економічної доступності продовольства має ґрунтуватися, насамперед, на

зростанні доходів населення, передусім найбільш його верств та обґрунтованих роздрібних цінах на продовольчі товари, а також потужній програмі їх бюджетної адресної підтримки [4]. Яців І. Б. у результатах проведених досліджень говорить про наявність певних позитивних змін в економічній доступності продовольства для населення України. Зменшується диференціація споживання окремих видів продовольства в натуральних їх обсягах. Водночас частка видатків населення на продовольство у структурі сукупних витрат залишається занадто високою для окремих груп домогосподарств, що гальмує придбання інших споживчих товарів і розвиток відповідних секторів вітчизняної економіки [10, с. 235].

Сьогодні, зважаючи на інтеграційні процеси, виникають додаткові потреби збалансування заходів щодо розвитку експортного потенціалу та забезпечення зменшення імпортозалежності держави. Постає проблема зовнішньоторговельної безпеки, під якою розуміється стан зовнішньоторговельних відносин, що свідчить про спроможність держави протистояти впливу зовнішніх загроз у міжнародній торгівлі та мінімізувати заподіяні ними збитки, активно використовувати участь у світовому поділі праці для створення сприятливих умов розвитку експортного потенціалу і раціоналізації імпорту, забезпечувати відповідність зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам [1, с. 8].

Звертаючись до досвіду країн Європейського Союзу у сфері дотримання продовольчої безпеки, необхідно враховувати специфіку забезпечення продовольчої безпеки на міждержавному рівні. В рамках ЄС діє свобода руху товарів, в тому числі і продовольчих, що потребує гармонізації національних концепцій, принципів та процедур забезпечення продовольчої безпеки. Продовольчу безпеку можна вважати однією з причин появи Спільної аграрної політики (САП) ЄС. Сьогодні основним напрямом цієї політики стало забезпечення продовольчої безпеки не лише у внутрішньому, а і у зовнішньому просторі, тобто САП ЄС намагається вирішити глобальну проблему забезпечення продовольством. В середині інтеграційного угруповування

особлива увага приділяється попиту на продовольчі товари. В принципі, цей попит може задовольняти харчова промисловість без зовнішнього втручання, але в такому випадку ринок не завжди зможе гарантувати такі елементи, як продовольча безпека під час кризи, стабільні ціни на продукти харчування, здорові продукти харчування по доступним цінам, продовольче різноманіття, доступні продукти харчування для бідних, особливо під час кризи [11, с. 164].

Реальний стан справ щодо даних позицій відображається у детермінантах вразливості продовольчої безпеки. Організація з продовольства та сільського господарства ООН (ФАО) при визначенні проявів вразливості детермінантів продовольчої безпеки, визначає три основні позиції, зокрема, показник залежності від імпорту зернових; відсоткову долю орних земель, що забезпечені обладнанням для іригації; долю імпорту продовольства у загальному обсязі імпортованих товарів.

Показник залежності від імпорту зернових визначається як співвідношення імпортованих зернових до суми виробництва зернових та імпорту зернових за мінусом експортованого обсягу. Фактично визначається доля імпорту зернових у загальному обсязі, що залишився на території держави. За останні 5 років спостерігається чітка тенденція до зниження рівня залежності від імпорту зернових з 0,79% у 2009 р. до 0,35% у 2013 р. Відбувається даний процес на фоні зростання середньої урожайності зернових на 33,9% за останні п'ять років (з 29,8 ц/га у 2009 р. до 39,9 ц/га у 2013 р.), що призвело до збільшення обсягів виробництва на 26,4%. При цьому, обсяги експорту збільшилися на 43,5% і становили у 2013 р. 28,7 млн.т, а обсяги імпорту скоротилися на половину до 0,1 млн.т.

Активна реалізація експортного потенціалу не перешкоджає формуванню необхідних для держави запасів зерна. Так, відповідно до даних Звіту про стан продовольчої безпеки України у 2012 р. на початок 2013 р. у державному інтервенційному фонді було в наявності 1680 тис. тонн зерна, обсяг середньорічного внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно, за даними статистики, становив 6653 тис. тонн.

Виходячи з цього, індикатор достатності запасів зерна склав 25% [9]. Порівняно з 2009 р. даний показник збільшився на 13,6 відсоткових пункти, в тому числі на 8,7 відсоткових пункти за останній рік, що в цілому свідчить про позитивні тенденції щодо дотримання детермінантів вразливості продовольчої безпеки. Відповідно до статті 9 Закону України “Про державну підтримку сільського господарства України” з метою забезпечення продовольчої безпеки Аграрний фонд формує державний інтервенційний фонд, який стосовно кожного об’єкта державного цінового регулювання не може бути меншим, ніж 20% обсягів їх річного внутрішнього споживання за попередній маркетинговий період. Обсяг внутрішнього споживання окремого об’єкта державного цінового регулювання визначається на основі звітного балансу попиту і пропозиції за попередній маркетинговий період. Кабінет Міністрів України встановлює обсяги формування інтервенційного фонду з урахуванням ситуації, що склалася на аграрному ринку, та прогнозного балансу попиту і пропозиції на наступний маркетинговий період за окремими об’єктами державного цінового регулювання [12].

Постійне зростання обсягів експорту українського продовольства та державне регулювання й контроль АПК дозволяє говорити про те, що Україна дотримується проміжного підходу у забезпеченні продовольчої безпеки, як і більшість країн Європи. Даний підхід поєднує риси протекціоністського та експортноорієнтованого, отже його використання залежить від постійно змінюваних обставин, серед яких можна назвати і зміни показників урожайності по роках, несприятливі погодно-кліматичні умови, зміни кон’юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків тощо. Співставлення процесів нарощування обсягів експорту зерна та гарантування продовольчої безпеки не іде у розріз із тим фактом, що на регіональному рівні продовольча безпека передбачає міжнародний поділ праці. Як зазначає М. Калінчик, міжнародний поділ праці у контексті продовольчої безпеки передбачає розміщення виробництва продовольства згідно з наявними відносними перевагами тієї чи іншої країни і торгівлю без перешкод за доступними цінами.

Тобто, окремі країни можуть і повинні виробляти найбільш придатні для їх умов продукти харчування, надлишки – експортувати, а деяку частину – імпортувати [13].

На перший план в даному контексті виходить питання ціни. Необхідно зазначити, що у 2012 р. Аграрний фонд здійснював реалізацію продовольчого зерна, а також борошна за фіксованими цінами, хлібопекарським підприємствам для виробництва ними хліба масового асортименту. Загальний обсяг реалізації Аграрним фондом зерна у 2012 р. склав 236 тис. тонн, борошна – 37 тис. тонн. Товарні інтервенції на внутрішньому ринку дозволили у 2012 р. уповільнити зростання цін на хліб масових сортів за рахунок сировинного фактора. У 2012 р. індекс споживчих цін на хліб склав 102,7%, у той час як середні ціни на продовольчу пшеницю зросли більш, ніж на 20% [9].

Показники долі імпорту продовольства у загальному обсязі імпортованих товарів як детермінанти вразливості продовольчої безпеки для України знаходяться у межах світових показників та показників розвинутих країн. Дещо негативним є те, що починаючи із 2008 р. його значення зросло на 20 відсоткових пунктів і становило 6%.

Серед усіх детермінантів вразливості найбільш проблемними для України є дані по долі орних земель, що забезпечені обладнанням для іригації. Цей детермінант визначається як співвідношення загальної кількості земель, що мають іригаційне обладнання до загальної кількості ріллі. Саме даний показник свідчитиме про те, наскільки країна убезпечена від негативного впливу несприятливих погодних умов. За даними ФАО останніми роками пропозиція продовольства змінюється частіше під впливом зростаючої кількості несприятливих погодних умов, зокрема посух. Очевидним є негативне значення показника по Україні. Він майже у двічі нижчий, ніж аналогічний показник по розвинутих країнах та у 3 рази, ніж світовий. Навіть не дивлячись на те, що природно-кліматична зона, в якій розташована більша частина території України не вимагає 100% забезпечення таким обладнанням, тим не менш, його кількість не є достатньою для визначення загальних детермінантів вразливості

такими, що є достатніми для дотримання продовольчої безпеки. Необхідність зрошення доводиться тими фактами, що воно позитивно впливає як на кількість, так і на якість врожаю. У політих “штучним дощем” культур формуються потужне листя, коренева система, що забезпечує підвищення продуктивності сільськогосподарських культур. Є чимало прикладів, коли врожайність культур при зрошенні зростала в 1,5–3 разів. Також значно підвищується якість урожаю – наприклад, зростає вміст олії у сої або білка в листостебловій масі люцерни [14]. Державною програмою на 2013-2015 рр. планується збільшити зрошувані сільськогосподарські площі на 1 млн. га.

Висновки. Виходячи із результатів проведених досліджень можна зробити висновки, що забезпечення достатньої кількості продукції визначається детермінантами фізичної доступності, а дотримання раціональних норми споживання можливе лише за умови економічної доступності продовольства. Ключову роль у формуванні продовольчої безпеки держави відіграють класичні загальноекономічні фактори, серед яких на особливу увагу заслуговують показник ВВП, інвестиційна привабливість, інституціональне середовище в державі, кон’юнктура внутрішніх ринків, рівень розвитку інфраструктури. Звісно, не можна не брати до уваги, рівень корупції та “тіньову” складову економіки. Зважаючи на поточний стан продовольчої безпеки України, можна зробити висновок, що формування її на достатньому рівні можливе переважно за рахунок підвищення ефективності економіки. Зрозуміло, що реалії сьогодення, пов’язані із анексією Криму та військовими діями на сході України, об’єктивно негативно впливають на стан продовольчої безпеки України.

При цьому, не слід недооцінювати вплив тих факторів, що формує зовнішня політика держави, зокрема щодо збалансування заходів розвитку експортного потенціалу та забезпечення зменшення імпортозалежності. Детермінанти вразливості продовольчої безпеки можна визначити, як основні показники, які свідчать про можливу ступінь несприятливого впливу, якого зазнає продовольча безпека держави в разі мінливості основних показників забезпечення продовольством чи кризових явищ при їх виробництві. Сьогодні

для України, з числа трьох детермінантів вразливості продовольчої безпеки найбільш проблемним залишається показник по орних землях, що забезпечені обладнанням для іригації. Звертаючись до досвіду інших держав, які мають налагоджену систему зрошення, необхідно концентрувати увагу на фертигації, а також власному виробництві необхідної техніки.

Список літератури:

1. TradeReformsandFoodSecurity : ConceptualizingtheLinkages / CommodityPolicyandProjectionsService, CommoditiesandTradeDivisionFoodandAgricultureorganizationoftheUnitedNations. – Rome : 2003. – 315 p.
2. Ульянченко А. В. Продовольча безпека – основа національної безпеки держави / А. В. Ульянченко, Н. В. Прозорова // Інтернет газета «Конгрес-Світ» [Електронний ресурс] – Режим доступу :http://congressworld.com.ua/blog_article.php?id=5
3. Про продовольчу безпеку України : проект Закону України від 28.04.2011 р. № 8370-1 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF6GI01I.html
4. Федулова І. В. Дослідження продовольчої безпеки: принципи і підходи щодо оцінки / І. В. Федулова // Стратегія економічного розвитку України. – 2014. – № 34. – С. 40-46
5. TheStateofFoodInsecurityintheWorld : Strengtheningtheenablingenvironmentforfoodsecurityandnutrition;Foodandagricultur eorganizationoftheunitednations [Electronicresource]. –Rome : 2014. – Access mode:<http://www.fao.org/3/a-i4030e.pdf>
6. Україна займає 52-е місце в Глобальному індексі продовольчої безпеки[Електронний ресурс] : Новини членів Асоціації від 24.11.2014 ; Насіннєва асоціація України – Режим доступу :<http://ukrseeds.org.ua/>
7. Деякі питання продовольчої безпеки : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. №1379 [Електронний ресурс] – Режим доступу : 5 грудня 2007 р. N 1379

8. Структура сукупних витрат (щорічна інформація) [Електронний ресурс] : Демографічна та соціальна статистика. Доходи та умови життя ; Статистична інформація / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

9. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2012 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : me.kmu.gov.ua/file/link/218867/file/zvit.doc

10. Яців І. Б. Оцінка варіації рівня економічної доступності продовольства / І. Б. Яців, С. Ф. Яців // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2014. – Том 15. – № 1. – С. 228-236

11. Мельникене Р. Политика обеспечения продовольственной безопасности стран ЕС: развитие и перспективы // Раса Мельникене, Артём Волков, ВильмаДапките // Развитие АПК в контексте обеспечения продовольственной безопасности : материалы VIII Международной научно-практической конференции (9-10 сентября 2010 г. Минск). – Минск : Институт системных исследований, 2011. – С. 160– 165

12. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV : поточна редакція – 11.08.2013 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1877-15/page>

13. Калінчик М. Продовольча безпека: уявна і реальна / Микола Калінчик // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ekonomika/prodovolcha-bezpeka-uyavna-i-realna>

14. Петренко І. Спрага іригації [Електронний ресурс] / Ігор Петренко // Агробізнес сьогодні – 2013. – №8(255) – Режим доступу : <http://www.agro-business.com.ua/2010-06-11-12-53-22/1576-2013-05-21-11-36-54.html>